

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Холокауст: процеси идентификације и меморијализације.

Поводом нових издања Института за етнологију Словачке академије наука (III)

У оквиру рада Института за етнологију Словачке академије наука посебна пажња је посвећена истраживањима идентификације припадника јеврејске заједнице после Холокауста¹, као и уско повезаним питањима меморијализације и репрезентације.² Петер Салнер је аутор већег броја монографија и студија написаних на основу вишедеценијских проучавања и из специфичне истраживачке позиције посвећеног етнолога и припадника јеврејске заједнице и њеног познаваоца „изнутра“. Моника Врзгулова се такође дуго и посвећено бави истраживањем широког спектра темâ искуства и репрезентације Холокауста. Будући да су родно усмерена истраживања овог проблема ретка, њен рад о конструкцији искуства холокауста у биографским наративима неколико генерација жена је врло значајан допринос у отварању нових перспектива разумевања (Vrzgulová 2015).

Како објашњава Врзгулова, након пада комунистичког режима 1989. године у Словачкој почињу да се разматрају до тада табуизиране теме попут Холокауста. У време комунизма, Холокауст и словачка држава у периоду рата (1939–1945) били су приметно одсутни из јавног дискурса. Сличан табу је важио и у јеврејској заједници – унутар ње саме, као и у погледу информисања већинског становништва (Vrzgulová 2014, 383-384; Vrzgulová 2015, 99). Од 2001. године

¹ Термином *Холокауст* се у првом реду означава систематски прогон и геноцид над Јеврејима у Другом светском рату од стране нацистичке Немачке и њених савезника. Јевреји употребљавају хебрејски израз *Шоа*. Страдало је око шест милиона Јевреја, и то највише у земљама централне и источне Европе.

² Институт за етнологију је у сарадњи са Центром за документацију Холокауста [Dokumentálne stredisko holokaustu] организовао конференцију 2011. године у Братислави, посвећену истраживањима Холокауста и едукацији о њему у земљама централне Европе. Конференција је резултирала публикацијом са прилозима стручњака из различитих научних перспектива (историје, етнологије, педагогије...) и земаља повезаних географски и историјски (Словачке, Чешке, Пољске, Аустрије и Мађарске) (Vrzgulová & Hlavinka 2012). За етнологе је посебно занимљив рад Монике Врзгулове о односу Јевреја и нејевреја у периодима пре, током и после Холокауста, а на основу биографских наратива преживелих (Vrzgulová 2012). Веома је занимљив и рад Петера Салнера о храни и гладовању у логорима Холокауста, али и у периоду после њега, као и о психичким последицама гладовања, које је многе довело до смрти, на преживеле (Salner 2012).

обележава се Дан сећања на жртве Холокауста и расно мотивисаног насиља (слов. *Pamätný deň obeť Holokaustu a rasového násilia*) (9. септембар). Ауторка пажљиво анализира поступке којима се овај дан обележава, као и репрезентацију Холокауста у политичком, медијском и уопште јавном дискурсу Словачке након 1989. године (Vrzgulová 2014).

Идентификација словачких Јевреја после Холокауста

Петер Салнер у књизи *The Jewish Identity in Slovakia after the Shoah* (Salner 2013) истражује промене у идентификацији припадника јеврејске заједнице у Словачкој у дужем временском периоду после Холокауста – од 1945. до 2010. године. У средишту истраживања је питање да ли словачка јеврејска заједница после Холокауста пролази кроз процесе трансформације или постепено нестаје. Број припадника словачке јеврејске заједнице пре и после Холокауста се драматично разликује: у попису становништва из 1930. се 136,700 људи декларисало као Јевреји, док је у попису из 2011. године – свега 2,380.

Књига се састоји из два дела. У првом делу Салнер анализира идентификацију оних који су преживели Холокауст, посебно њихов однос према јудаизму. Аутор указује на то да су промене ставова преживелих према вери уопште, а посебно према јудаизму, реакције на искуство Холокауста. Други део књиге је посвећен „деци Холокауста“, односно идентификацији потомака преживелих.

У првом делу књиге, Салнер подробно описује и објашњава идентификацију – с посебним освртом на верску – старијих чланова јеврејске заједнице. Сумирајући резултате истраживања претходних аутора, Салнер указује на то да Јевреји после Аушвица имају потешкоћа да сачувају веру у Бога. Унутар јеврејске заједнице дошло је до превасходно религијске диференцијације и то између присталица ортодоксног јудаизма и оних који су се од јудаизма удаљили. Салнерови саговорници су на различите начине објашњавали то што су преживели Холокауст: док су се неки позивали на веру у Бога, други су говорили да су постали атеисти, јер више не могу да верују ни у шта, постављајући питање како је Бог могао да допусти такво страдање. Мали је број оних који су после Холокауста постали религиозни управо због чињенице да су преживели.

Многи преживели Јевреји су емигрирали, јер нису могли да наставе живот на месту које их је подсећало на масовно страдање припадника заједнице. Многи од оних који су остали у Словачкој били су спремни на асимилацију, бирајући је као стратегију преживљавања. После рата многи се нису изјашњавали као Јевреји, дистанцирајући се од свог јеврејског порекла у настојању да остваре будућност. Многи су – из различитих разлога – постали чланови комунистичке партије. Најчешћи одговор на Холокауст и на комунистички режим је био атеизам.

Јевреји у Словачкој углавном припадају јеврејској религијској заједници, али већи део њих су, како објашњава Салнер, секуларни Јевреји. Они припадају религијској заједници, али је дефинишу секуларно, односом солидарности. Они у верској заједници траже социјалну, културну и економску подршку. Потомци преживелих су носиоци секуларних вредности. Млађи људи јесу задржали емоционалне и духовне везе с прошлшћу, али јудаизам перципирају на секуларан начин. Иако млади нису изгубили формалне везе с јудаизмом, практикују га само ритуално. После пада комунистичког система 1989. године,

долази до оживљавања јеврејске заједнице, посебно у Братислави (уп. Salner 2009). Међутим, религији се не посвећује пажња, синагога је слабо посећена и сл. Млади људи похађају едукативне програме посвећене јеврејској историји и култури, али не узимају учешћа у верском животу. Салнер закључује да се јеврејски идентитет у данашњој Словачкој не може дефинисати помоћу класичних концепата какви су етницитет, религиозност, култура и сл.

У другом делу књиге, аутор анализира идентификацију друге генерације – деце оних који су преживели Холокауст. Анализа је фокусирана на генерације људи рођене у периоду између 1940. и 1960. године, који нису непосредно искусили Холокауст, али су преко својих родитеља суочени с њим. У истраживање су били укључени и млађи људи, рођени касније. Аутор испитује како се искуство Холокауста пренело и одразило на потомке, какве су трансгенерацијске поруке и консеквенце.

Деца преживелих су у свом детињству била суочена с одсуством генерације баба и деда. Када су касније дошли у ситуацију да брину о остарелим родитељима, они нису имали модел понашања у таквим релацијама. Многа деца су остала без једног или оба родитеља, па су усвојена, тако да су породични и емоционални односи због тога, али и из других разлога, веома компликовани.³ Преживели су избегавали да пред децом причају о Холокаусту. Ћутало се и о јудаизму и јеврејској култури, што је довело до прекида континуитета традиције и непознавања начина живота и погледа предака. Многи су настојали да прикрију јеврејско порекло, плашећи се да се ужасна искуства не понове. Њихови поступци су и много година после Холокауста били под његовим снажним утицајем. После 1989. године је део друге, па и треће и четврте генерације почео да се интересује за јеврејски идентитет из перспективе јудаизма. Али они морају да уче старе традиције или да формирају нове. Поједини припадници друге генерације су, када су сазнали за Холокауст, почели да израженије дефинишу и испољавају своју јеврејску припадност.

Идентификација словачких Јевреја се у данашње време креће у оквирима које сачињавају Холокауст, Израел, јудаизам, релације са нејеврејима укључујући и антисемитизам, као и феномен емиграције, са којим се свака јеврејска породица суочава директно или индиректно. Однос према Израелу, јеврејској домовини, представља посебно значајан елемент идентификације. Деца Холокауста су се прилагодила култури и начину живота већинског становништва. Многи се јавно не изјашњавају као Јевреји због латентног антисемитизма и потенцијално негативних реакција. Њихов идентитет заснива се претежно на јеврејској друштвеној традицији (солидарност, породица), а профилише се и притисцима окружења (антисемитизам, веровање већинског становништва да су Јевреји „другачији“). Јеврејски идентитет базиран на јудаизму је претрпео дубоке

³ Аутор Петер Салнер (рођ. 1951) износи врло илустративне инсајдерске рефлексије. Он себе одређује као „дете Холокауста“ и са очеве и са мајчине стране. Међу његовим родитељима су постојале велике социјалне разлике. Они су се срели у кампу за рад; у неким другим околностима они се никако не би могли сусрести и остварити везу. То је био брак неједнаких према свим традиционалним критеријумима. Њихова прича није била јединствена. Напротив, бракови неједнаких су били уобичајени после Холокауста.

промене. У овим процесима је Холокауст одиграо значајну улогу, јер је погодио вредносни систем заједнице у целини. Аутор на крају закључује да идентификација припадника словачке јеврејске заједнице пролази кроз процесе трансформације, који – са друге стране – никако нису показатељи њеног нестајања.

Књига Петера Салнера је написана на основу богатог емпиријског материјала и изузетно доброг познавања заједнице „изнутра“. Наведени многобројни искази саговорника дају анализама документарни карактер, а тексту колорит.

Форме погребâ, идентификација и меморијализација

Књига Петера Салнера *Požehnaný spravodlivý sudca. Súčasné formy židovského pohrebu* [„Благословен био праведни судија. Савремене форме јеврејског погребâ“] (Salner 2014) посвећена је проблему погребâ словачких Јевреја, превасходно заједнице у Братислави. У контексту анализе више типова погребâ, аутор разматра живот јеврејске заједнице после Холокауста и сложена питања идентификације са којима се она суочава. Као члан јеврејске религијске заједнице, Салнер је присуствовао на више од двеста погребâ у периоду од 1990. године, што му је омогућило континуирано праћење промена у многим његовим аспектима. Погреб на специфичан начин рефлектује однос заједнице према јудаизму, традицији, већинском становништву, страдању. Аутор детаљно објашњава различите фазе погребног ритуала, његове савремене форме, као и принципе јудаизма. Савремене форме погребâ крећу се од ортодоксних, преко неолошких (модернизацијски покрет унутар јудаизма) до грађанских облика са елементима традиције или без њих. Посебна пажња је посвећена кремацији, све заступљенијем типу погребâ у периоду после 1945. године, премда је она у потпуној супротности са поставкама јудаизма. Међутим, за поједине чланове заједнице управо је кремација израз повезаности са прецима који су спаљени током Холокауста. Аутор веома нијансирано показује како кремација и полагање урни узрокују тензије унутар јеврејске заједнице чак и данас. Књига је изузетно важна за разумевање интрагрупне динамике словачких Јевреја, али и њихових релација са већинском заједницом. Многобројне фотографије у књизи употпуњују текст и омогућавају читаоцу продубљеније, свеобухватније увиде.

Питања идентификације и меморијализације, уско повезана с проблематиком погребâ, посебно су обрађена у књизи *Chatam Sofer Memorial* (Salner & Kvasnica 2012). Хатам Софер (Chatam Sofer) (1762–1839) је тридесет три године радио као главни рабин Братиславе и уз то руководио познатом јешивом (школом за рабине) све до своје смрти. Заступао је ортодоксни јудаизам. Његово учење има велики утицај на јеврејску заједницу и данас.⁴ У књизи се најпре даје осврт на старо јеврејско гробље у Братислави, уништено за време Холокауста и комунизма. Део у коме су гробови рабина ипак је остао сачуван. Године 2002. подигнут је споменик Хатаму Соферу (слов. *Pamätník Chatama Sofera*).⁵ Споменик није у

⁴ Институт за етнологију је један број свог часописа *Slovenský národopis* (2012) посветио годишњицама значајним за јеврејску заједницу Словачке. Једна од важних годишњица је управо била двеста педесет година од рођења рабина Хатама Софера.

⁵ Интересантно је погледати сајт споменика: <http://www.chatamsofer.sk/>

форми музеја, већ представља врсту храма над двадесет и три гроба истакнутих рабина. Књига описује обнављање и изградњу споменика са два и то инсајдерска аспекта – етнолошког и архитектонског. Мартин Квасица, архитекта и коаутор ове књиге, конструисао је споменик. Током рада на споменику строго су поштована правила јудаизма, што је стварало тензије између ортодоксних јеврејских норми и модерних архитектонских приступа. Приликом изградње споменика сусреле су се вредности ортодоксног јудаизма, секуларног јудаизма и других (хришћана, верника, атеиста...). Свака од ових група има компликоване интерне структуре са својим погледима, циљевима и приоритетима. Начин живота секуларних Јевреја Братиславе је, како се у књизи објашњава, често ближи словачкој заједници, него вредностима традиционалног јудаизма, које представља споменик. Гроб Хатама Софера је постао место ходочашћа, које превазилази оквире јеврејске заједнице. Иако су погледи на реконструкцију у многим аспектима често били супротстављени, старо гробље се ипак од симбола нетолеранције и деструкције трансформисало у израз толеранције. На примеру изградње споменика једној од најзначајнијих личности јеврејске Братиславе, аутори су приказали комплексне интра- и интегрупне односе и границе у савременом словачком друштву. Књига је на енглеском језику, богато документована фотографијама.

* * *

Књиге и студије посвећене идентификацији словачких Јевреја могу бити вишеструко значајне и узорне за истраживаче у Србији, и то не само за продубљење разумевање страдања наших Јевреја и Рома за време Другог светског рата, као и процесâ идентификације у овим заједницама после тога. Многе етничке, верске и/или језичке заједнице су на просторима Хрватске, Босне и Косова претрпеле масовна страдања у недавној прошлости. Истраживање процесâ њихових унутаргрупних динамика, као и идентитетских стратегија, дискурса и пракси у изградњи новог (су)живота јесте суштински важно.

Литература:

- Salner, Peter. 2009. Transformácia židovskej identity na Slovensku. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít* (Gabriela Kiliánová, Eva Kowalská, Eva Krekovičová, eds.), 163–175. Bratislava: Centrum excelentnosti SAV Procesy & Historický ústav SAV & Ústav etnológie SAV & Veda - vydavateľstvo SAV.
- Salner, Peter. 2012. Those, who have never starved, will never understand, what one can do in order to get some food. In: *The research and education about the Holocaust in Central Europe* (Monika Vrzgulová, Ján Hlavinka, eds.), 223–233. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Salner, Peter & Kvasnica, Martin. 2012. *Chatam Sofer Memorial*. Bratislava: Marenčin PT.
- Salner, Peter. 2013. *The Jewish Identity in Slovakia after the Shoah*. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing.
- Salner, Peter. 2014. *Požehnaný spravodlivý sudca. Súčasné formy židovského pohrebu*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

Slovenský národopis. 2012. [главна уредница Габриела Килианова (Gabriela Kiliánová), гостујући уредник Петер Салнер (Peter Salner)] 60/2. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

Vrzgulová, Monika & Hlavinka, Ján (eds.). 2012. *The research and education about the Holocaust in Central Europe*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.

Vrzgulová, Monika. 2012. Interpreting Jewish – non-Jewish relations in two biographic narratives. In: *The research and education about the Holocaust in Central Europe* (Monika Vrzgulová, Ján Hlavinka, eds.), 235–255. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.

Vrzgulová, Monika. 2014. Spomínanie na Holokaust. Pamätný deň obetí Holokaustu a rasového násillia (9. 9.). *Slovenský národopis* 62/3: 382–398.

Vrzgulová, Monika. 2015. Holocaust in Women's Lives: Approaching a Slovak Oral History Archive. In: *Women and the Holocaust: New Perspectives and Challenges* (Andrea Petö, Luise Hecht, Karolina Krasuska, eds.), 99–124. Warsaw: Institute of Literary Research, Polish Academy of Sciences.

Сања Златановић

О вирцинама поново. С разумевањем и емпатијом

Jelka Vince Pallua, *Zagonetka virdžine. Etnološka i kulturnoantropološka studija*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2014.

Првог августа 2016. године, у старачком дому у Рисну, умрла је Стана Церовић, медијски промовисана као "последња црногорска вирцина".⁶ То је била прилика да се у јавност поново пусте приче о необичним женама које су у срцу балканских, дубоко патријархалних родовских друштава, живе своје животе као мушкарци. Приче о њима су често прелазиле границе Балкана, било као медијски текстови,⁷ било као популарно-културни производи друге врсте (телевизијске репортаже, играни филмови, романи), који су – практично сви – инсистирали на "егзотичности" промене родне улоге, али и "тешком животу" балканских вирцина, за који није увек сасвим јасно да ли његова "тежина" проистиче из начина живота свих чланова заједнице у којима су вирцине постојале (по правилу, удаљеним сеоским заједницама на високим планинама), или се сама промена родне улоге сматра узроком њихових животних проблема.

О вирцинама је до сада постојала релативно обимна, али и врло распршена литература: више од века су углавном путописци и етнолози, а касније и медији,

⁶ <http://mondo.rs/a926275/Info/Ex-Yu/Stana-Cerovic-poslednja-crnogorska-virdzina.html>;
<http://www.nationalgeographic.rs/vesti/8614-stana-cerovic-poslednja-crnogorska-virdzina.html>;
http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2016&mm=06&dd=13&nav_id=1143021;
<http://www.blic.rs/vesti/reportaza/ponosne-na-muski-zivot/7030hd6>

⁷ <https://www.theguardian.com/world/2016/jun/13/the-last-sworn-virgin-of-montenegro>;
<https://www.theguardian.com/world/2014/aug/05/women-celibacy-oath-men-rights-albania>